

“YUSIP-ZLIYXA” DÁSTANÍNÍN GENEZISI HÁM ÚYRENILIW TARIYXÍ

Jumaǵalieva Sandigul Kallibek qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20020346>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-aprel 2026 yil
Ma'qullandi: 28-aprel 2026 yil
Nashr qilindi: 30-aprel 2026 yil

KEYWORDS

*folklor, dástan, poetika, genesis,
syujet, evolyuciya.*

ABSTRACT

Búgingi kúnde xalıq awızeki dóretiwshiligin ele de tereń úyreniw, dastanlıq shıǵarmalardıń kelip shıǵıw tariyxı yamasa dúnya awız ádebiyatınıń xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslı tamirlarin anıqlaw áhmiyetli ilimiy máselelerden biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq folklorında ayırıqsha orın tutatuǵın “Yusip-Zliyxı” dástanındaǵı syujetlik elementlerdi basqa xalıqlardaǵı versiyaları menen salıstırıp úyreniw milliy kórkem oy-pikirdiń qalıplesiwi hám rawajlanıw nızamlıqların ashıp beriwge xızmet etedi. Sonlıqtan, biz bul maqalamızda mine usı máseleleri analizlewge háreket ettik.

Yusip qıssasınıń shıǵıs xalıqları, atap aytqanda, Jaqın hám Orta Shıǵıs, Orta Aziya, Qazaqstan hám Volga boyı xalıqlarınıń folklorı hám jazba ádebiyatında ózgeriwde epikalıq syujet rawajlanıwınıń baslanǵısh deregi arab ádebiyatı bolıp esaplanadı. Tikkeley Quranı Kárim hám onıń túsiniqleri tásirinde arab ádebiyatında Yusip haqqındaǵı gúrrińler hám qıssalar qalıplesken. Negizinde, Yusip qıssasınıń arab tilindegi dáslepki talqılawları túsiniqler túrinde bolǵan. Yusip qıssasınıń arab ádebiyatındaǵı dáslepki kórkemlik talqılawı Ğazzaliydiń “Bahrul-muhabba” shıǵarmasında ushırasadı. Bunnan tısqari, Abdurahman ibn Ali ibn Muxammed Abulfaraj Jamoliddinniń “Qıssayı Yusip” atlı shıǵarma jazǵanı da belgili. Abu Hafz Sirojiddin Umar ibn Ibrohim al-Ansoriy al-Avji al-Malikiy al-Muzakkirdiń 1284-jılı jazılǵan “Zehrul kiman fi-qıssati Yusip alayhissalam” atlı shıǵarması bolsa Jalalzada Mustafa Chalabiy tárepinen túrkiy tilge awdarılǵan¹.

Dereklerdiń gúwaliq beriwine qaraǵanda, Yusip syujetiniń rawajlanıwı evrey-xristian-islam diniy derekleri arqalı júdá quramalı hám sonıń menen birge kóp qatlamlı evolyuciyalıq rawajlanıw basqıshların basıp ótken bolıp, onıń jazba ádebiyatındaǵı dáslepki kórkem talqılawları shama menen VIII ásirde arab ádebiyatında júzege kelgen. Islam derekleri, atap aytqanda, onıń túsiniqleri tásirinde shama menen IX-X ásirlerden baslap Yusip hám Zliyxı haqqındaǵı epikalıq syujettiń ayırım bólimleri parsı-tájik ádebiyatında kórine baslaǵan. Yusip qıssasınıń parsı-tájik

¹ Dolu halide. “Yusuf hikayesi” hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nushalar// Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Ankara, 1952. C.IV. S.419-445 ; Furat Ahmed Suphi. Yusuf// Islam Ansiklopedisi. C.XIII.- Eskişehir, 1997.- S.441-443.

ádebiyatındağı dáslepki kórkemlik talqılawları Abu Abdulloh Rudakiy poeziyası, Tabiriy “Tariyx”ı, Rashiduddin Abulfazl Maybudiydıń “Kashf-ul asror” (“Sırlardıń ashılıwı”), Ahmad ibn Muhammad ibn Zayd Tusiydıń “Assitin-al-jome’ lil latoif-il-basotin” (“Alpıs ájayıp shegaralanğan jer kompleksi”), Ibrahim ibn Xalaf hám Mavlaviy Fath Muhammad Sahib Dehlaviydıń “Qissasul-anbiya” shıǵarmalarında óz sáwleleniwın taptı.

Bul epikalıq syujet óziniń kórkemlik evolyuciyası dawamında xalıq awızeki dóretiwshiligi hám jazba ádebiy dástúrdiń tikkeley tásirinde jańa epikalıq motiv hám obrazlar menen bayıtılıp, kórkemlik jaqtan jetilisip, hátte tiykarǵı personajlar Yusip hám de Zliyxá obrazınıń poetikalıq ańlatılıwında da ózine tán ózgesheliklerdi iyelep barǵan. Yusip qıssasınıń túrkiy xalıqlar ádebiyatındağı kórkem talqılawları haqqındağı dáslepki áhmiyetli izertlewshilerdiń biri N.Sh.Xisamov Qul Aliydıń “Qıssayı Yusip” dástanınıń jaratılıw tariyxı hám dereklerin úyrengen². R.X.Sharyafetdinov “Qıssayı Yusip”tiń syujet hám motivler quramı, kompoziciyalıq qurılısı, diniy derekler syujetiniń xalıq awızeki dóretpesindegi kórkem sáwleleniwi máselelerin úyrengen³. A.M.Axunov at-Tabariydegi Yusip qıssasın Qul Ali dástanı menen salıstırıp, epikalıq syujet talqılawındağı uqsas hám parıqlı táreplerin anıqlaǵan⁴. Yusip hám Zliyxá qıssasınıń tariyxıy tiykarları hám ádebiy dereklerdegi talqılawları máselesi túrk⁵, qazaq⁶, túrkmen⁷ hám ázerbayjan⁸ ádebiyattanıwında da izertlengen.

Bizge belgili, Oraylıq Aziya túrkiy xalıqları, sonıń ishinde, ózbekler arasında da «Yusip hám Zliyxá» dástanınıń awızeki hám jazba variantları keń tarqalǵan. Syujet tiykarları áyyemgi diniy dereklerge barıp taqalatıǵın bul dástan ózbek folklortanıwı hám ádebiyattanıwında ádewir tereń úyrenilgen shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı.

Yusip qıssası xalıq arasında júdá keń tarqalǵanlıǵı sebepli bul áyyemgi epikalıq syujettiń belgili motivleri hám epizodları tiykarında ápsana hám ángimeler de júzege kelgen. Atap

² Хисамов Н.Ш. Поэма «Кысса-и Юсуф» Кул Али (анализ источников сюжета и авторского творчества).- М.: «Наука», 1979.- 251 с.; Хисамов Н.Ш.. Сюжет Юсуфа и Зулейхи в средневековой тюрко-татарской поэзии XIII-XV вв. (проблема версий).- Казань: Идел- Пресс, 2001.- 215 с.; Хисамов Н.Ш.. Сюжет Юсуфа и Зулейхи в средневековой тюрко-татарской поэзии XIII-XV вв. (проблема версий): Автореф. дисс. докт. филол. наук. М., 1996.- 56 с.

³ Шарьяфетдинов Р.Х. Трансформация коранического сюжета об Иосифе Прекрасном в поэме Кул Гали “Кысса-и Юсуф”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 2009.

⁴ Ахуннов А.М. Труды Табари как древнейший источник средневековой татарской литературы XIII-XIV вв.: трактовка персонажей: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Казань, 2000.- 24 с.; Ахуннов А.М. Арабский источник средневековой тюрко- татарской литературы: на материале трудов ат- Табари (учебное пособие).- Казань: Изд-во ТГГИ, 2001. 176 с.

⁵ Aktaş Hasan. Abdurrahman Gubári Yusuf u Zuleyhá.- Ankara: Atatürk Unv. Sos. Bil. Ens., 2006; Demir Recep. hatâyi-i Tebrizi ve Mollâ Cami'nin Yusuf u Zuleyha Mesnevileri Uzerinde Karşılaştırmah Bir inceleme.- Ankara: Yuzuncu Yil Unv. Sos. Bil. Ens., 2006; Dogan Ramadan. Ahmedi-i Amidi'nin Yusuf u Züleyha'si. - Ankara: Marmara Unv. Sos. Bil. Ens., 2005; Dolu Halide. Menşeyinden Beri Yusuf hikayesi ve Turk Edebiyatı'ndaki Versiyonlari. - Istanbul, 1953; Burcu Karakaya. Garib'in Yusuf u Zuleyha'si // Tubar.- Ankara, 2012. - XXXI. - Bahar/ Burcu.- S.129-167; Akdag Soner. Klasik türk edebiyatında adina mesneviler yazılan kadin: “Züleyha”// Ataturk universiteti Turkiyat araştırmaları dergisi. - Ankara, 2009.- Sayı 40.- S.59-74.

⁶ Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. Алматы, 1998.- С.129; Бисенбаев П. “Жүсіп- Зылиха” дастанының нуодалары: дәстүр және жаңашылдық. - Алматы: Қазақ университеті, 2013.- 113 б.

⁷ Соегов М. Иудейско- христианско- исламский сюжет об Иосифе и буддийская легенда о принце и голодной тигрице (по материалам их переводов, языка и искусства)// Jazyk a kultura. - Киев. 2013. №15.- С.48-55; Назаров А. Сюжет “Юсуф и Зулейха” в туркманской литературе// Нурмухаммед Андалиб и литературно- культурная жизнь Востока в XVII- XIII вв. - Дошогуз, 2011. - С.307-308.

⁸ Ибрагимов С.М. Сули Фагих и его поэма “Юсуф и Зулейха”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Баку, 1991.- 21 с.; Сагтор Али кизи Дурмаз. Филологическо- текстологическое исследование месневи Чакери Сината “Юсиф и Зулейха”: Автореф. дисс. доктора философии по филологии (PhD). Баку, 2013.

aytqanda, folklortaniwshı T.Ochilov tárepinen Samarqand wálayatınan jazıp alınğan bir ápsanada Yusip hám onıń qızı kórgen tústıń jorılıwı haqqında gúrriń etiledi⁹. Bul ápsana da Yusip qıssasındaǵı dástúriy tús motiviniń epikalıq dástúrge tásiri barısında qáliplesken. Bunnan tısqari, ózbek folklorınıń «yar-yar,» «kelin sálem,» «ya ramazan,» lapar, óleń sıyaqlı janrlarına tiyisli tekstlerde de Yusip penen Zliyxanıń muhabbatı, Yusiptiń aǵaları tárepinen qudıqqa taslanıwı, ulınıń kóylegin júzine súrtken Yaqıptıń kózi ashılıwı sıyaqlı motivler súwretleniwi baqlanadı.

Qaraqalpaq folklortanıwında bolsa “Yusip-Zliyxı” dástanın dáslepki qoljazba nusqasın jıynawshı hám baspaǵa tayarlawshı folklorist alım Á.Alımov esaplanadı. Ilimpaz tárepinen 1977-jılı Kegeyli rayonınıń “Aqtuba” awılında turıwshı molla Xayrulla Tursın ulınan (qıssaxan) jazıp alınğan qoljazba ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin avtordıń ózi de ayrıqsha atap ótedi¹⁰. Dástannıń mine usı Xayrulla Tursın ulınan jazıp alınğan variantı 2012-jılı basılğan Qaraqalpaq folklorı kóptomlıǵınıń 51-tomına da kirgizilgen¹¹. Sonday-aq, dástan boyınsha qaraqalpaq folklorın izertlewshı alımlar óz miynetlerinde sóz etken¹².

Joqarıdaǵı qısqasha tallawdan málim bolıwınsha, “Yusip hám Zliyxı” dástanı syujetiniń genezisi, onıń qáliplesiwine tiykar bolğan dáslepki derekler, usı syujettiń diniy dereklerdegi talqılawları hám olardıń jazba ádebiyatqa tásiri, epikalıq syujettiń xalıq dóretpesi hám jazba ádebiyatqa kórkem evolyuciyası sıyaqlı máseleler arnawlı úyrenilmegen. Sonlıqtan, biz jumısımızda mine usı dástannıń úyreniliw tariyxın, basqa xalıqlardaǵı versiyaların folklorlıq hám teoriyalıq dárekerler járdeminde úyreniwge háreket ettik

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Akdag Soner. Klasik türk edebiyatında adina mesneviler yazılan kadın: “Züleyha”// Ataturk universiteti Turkiyat araştırmaları dergisi. - Ankara, 2009.- Sayı 40.- S.59-74.
2. Aktaş Hasan. Abdurrahman Gubári Yusuf u Zuleyhá.- Ankara: Atatürk Unv. Sos. Bil. Ens., 2006.
3. Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. Алматы, 1998.- С.129.
4. Ахунов А.М. Арабский источник средневековой тюрко- татарской литературы: на материале трудов ат- Табари (учебное пособие).- Казань: Изд-во ТГГИ, 2001. 176 с.
5. Бисенбаев П. “Жүсіп- Зылиха” дастанының нуодалары: дәстүр және жаңашылдық. - Алматы: Қазақ университеті, 2013.- 113 б.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
7. Қурбонов А. "Юсуф ва Зулайхо" достонининг ижодий талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1997. 1-сон. - Б.47-48.
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис, «БИЛИМ», 1996.

⁹ ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. Инв. № 1597/13.

¹⁰ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, XVI том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. 10-б.

¹¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 51 том. Нөкис, «ИЛИМ», 2012. 293-б.

¹² Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.// Айымбетова Қ. Халық даналығы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.// Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәрекерлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991.// Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992.// Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис, «БИЛИМ», 1996.

9. Назаров А. Сюжет “Юсуф и Зулейха” в туркманской литературе// Нурмухаммед Андалиб и литературно- культурная жизнь Востока в XVII- XIII вв. - Дошогуз, 2011. - С.307-308.
10. Саттор Али қизи Дурмаз. Филологическо- текстологическое исследование месневи Чакери Сината “Юсиф и Зулейха”: Автореф. дисс. доктора философии по филологии (PhD). Баку, 2013.
11. Хамидов Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991.
12. Хисамов Н.Ш. Сюжет Юсуфа и Зулейхи в средневековой тюрко-татарской поэзии XIII- XV вв. (проблема версий).- Казань: Идел-Пресс, 2001.- 215 с.

